

VILÁG- TÖRTÉNET

15. (47.) évfolyam 2025. 3.

AZ ELTE HUMÁN TUDOMÁNYOK KUTATÓKÖZPONTJA
TÖRTÉNETTUDOMÁNYI KUTATÓINTÉZETÉNEK FOLYÓIRATA

- **S. PETER COWE**
ÁNI ÖRÖKSÉGE
- **ELKE HARTMANN**
KARS ELVESZETT ÖRÖKSÉGE
- **KAREN JALLATYAN**
ÜZENŐ FÉNYKÉPEK ÁNI „ELVESZETT VÁROSBÓL”
- **KONRAD SIEKIERSKI**
ÖRMÉNY ZARÁNDOKLATOK ÁNIBA, AZ ELVESZETT
SZÜLŐFÖLDRE
- **VAHÉ TACHJIAN – JOSEPH RUSTOM**
AZ OSMÁN ÖRÖKSÉG ELVETÉSE ÉS A NEMZETI STÍLUS
MEGTEREMTÉSE
- **KOVÁCS BÁLINT**
AZ ERDÉLYI „ÁNI-ÖRMÉNYEK” MINAS BŽŠKEANC’
ÚTLEÍRÁSÁBAN
- **SZEMLE**
KONRAD SIEKIERSKI, CHRISTINE BAGHDASARYAN,
KIMA SARIBEKYAN ÍRÁSAI

VILÁGTÖRTÉNET
Az ELTE Humán Tudományok Kutatóközpontja
Történettudományi Kutatóintézetének folyóirata

Szerkesztők
Skorka Renáta (főszerkesztő)
Bíró László, Martí Tibor, Vámos Péter
(szerkesztők)

Szerkesztőbizottság
Glatz Ferenc (elnök), Borhi László, Erdődy Gábor,
Fischer Ferenc, Fodor Pál, Klaniczay Gábor,
Lovaš Eldina, Majoros István, Mihalik Béla Vilmos,
Pók Attila, Poór János

TARTALOM

Áni emlékezetének sokrétű dinamikája (Elke Hartmann – Kovács Bálint)	317
<i>Tanulmányok</i>	
S. Peter Cowe: Áni öröksége. Történetek a veszteségről és a gyarapodásról	323
Elke Hartmann: Kars elveszett öröksége	335
Zhenya Ghazaryan: Az elveszett örökség őrzői. Van városának 19. és 20. század eleji etnográfusai	353
Karen Jallatyan: Üzenő fényképek Áni „elveszett városból”. A vonzalom története, avagy a modern történetiség mint vonzalom	365
Konrad Siekierski: Örmény zarándoklatok Ániba, az elveszett szülőföldre	381
Vahé Tachjian – Joseph Rustom: Az oszmán örökség elvetése és a nemzeti stílus megteremtése. Az örmény diaszpóra templomépítészete az 1930-as évek Libanonjában	393
Kiss Péter: Az örmény őshaza, Áni szerepe Dondoni Vártán József krónikájában	425
Kovács Bálint: Az erdélyi „Áni-örmények” Minas Bžškeanc’ útleírásában	433
Hakob Matevosyan: „Áni-örmények” a mai Magyarországon	457
<i>Szemle</i>	
Emlékezet, veszteség és visszatérés (Konrad Siekierski)	469
Kaukázusi Albánia (Christine Baghdasaryan)	473
Bulgáriai örmények. Identitás és történelmi emlékezet (Kima Saribekyan)	477

A késő antik korban és a korai középkorban a Dél-Kaukázus három államra tagolódott: Nagy-Örményországra, Ibériára (Kelet-Grúzia, Kartli) és a kaukázusi „Albániára”. Ezeket az országokat soknemzetiségű, többnyelvű és vallásilag is sokszínű közösségek alkották. A terület földrajzilag és kulturálisan Délkelet-Európához és Nyugat-Ázsiához kapcsolódott. Már a 4. században megkezdődött az ott lakók keresztény hitre térése, ami tartós hatást gyakorolt a térség egészére. A következő évszázadokban a terület stratégiai ütközőzónává vált a bizánci, perzsa, arab, török és mongol birodalmak között.

Az utóbbi időben megélénkült az érdeklődés a különös állam, a kaukázusi Albánia és titokzatos népcsoportja, a kaukázusi albánok/udik iránt, amit Azerbajdzsán történetpolitikája váltott ki. Az azerbajdzsán felfogás az ókori néphez (a kaukázusi albánokhoz) köti a modern azeriek etnogenezisét és modern etnikai tudatát, illetve a közbeeső időszakot, amikor sem albánok, sem azeriek nem éltek a területen, egyfajta erőszakos örményesítéssel magyarázza. Más szavakkal kifejezve, az azerbajdzsán kormány és kutatók azt az elméletet terjesztik, hogy az azeriek a kaukázusi albánok leszármazottai, így országuk történelmileg egyenrangú Örményországgal és Grúziával. Ez főleg a 2020. évi, második karabahi háborút követően vált intenzívvé, a figyelem középpontjában pedig az „albánnak” nevezett templomok és kolostorok állnak, amelyek a háború során azerbajdzsáni ellenőrzés alá kerültek. Az „albánosító” megközelítés nem új keletű, Zija Bunyatov (Ziya Musa oğlu Bünyadov, 1923–1997), „a Szovjetunió hőse” érdemrenddel kitüntetett azeri történész nevéhez kötődik. Elméletét nemzetközi szinten többen is kritizálták – így például Nora Dudwick és Harun Yilmaz –, és revizionistának, valamint nacionalista indíttatásúnak minősítették.

A most ismertetendő kézikönyv szerkesztői Jost Gippert német nyelvész, valamint Jasmine Dum-Tragut osztrák armenológus. A 2023-ban megjelent kötet átfogó és tudományos elemzést nyújt a Dél-Kaukázusban fekvő egykori ország történelméről, kultúrájáról és nyelvi örökségéről. A 16 hosszabb és két rövidebb tanulmányból – gyakorlatilag fejezetből – álló összeállítás célja, hogy interdiszciplináris megközelítéssel, történettudományi, nyelvészeti, régészeti és vallástudományi szempontból átfogó képet nyújtson a kaukázusi Albánia történetéről.

Az első fejezetben (*A kaukázusi Albánia a görög és latin forrásokban*) Marco Bais kritikai elemzés alá veti a kaukázusi Albániára vonatkozó görög és latin szövegeket, többek között ókori térképeket és feliratokat. A dokumentumok vizsgálatával Bais értékes betekintést nyújt Albánia politikatörténetébe és kulturális identitásába az i. e. 1. századtól az i. sz.

¹ *Caucasian Albania. An International Handbook*. Eds.: Gippert, Jost – Dum-Tragut, Jasmine. Berlin–Boston, Walter de Gruyter GmbH, 2023. 735 p.

2. századig. Forrásai között szerepelnek feliratok, valamint Strabón és Movszesz Horenaci szövegei. A fejezet kitér az albán ábécé felfedezésére és az albán feliratokra is, amelyek újra felélesztették a tudományos érdeklődést a régió iránt. Bais felhívja a figyelmet, hogy Farida Mamedova (1936–2021) azerbajdzsáni akadémikus munkássága – aki az egykori kaukázusi Albánia területét a modern kori Örményország területére helyezte – nemcsak szakmai agyalkodásokat vet fel, de történetpolitikai alapot szolgáltat az azerbajdzsáni revíziós és katonai törekvéseknek is.²

A fentieket folytatva és kiegészítve Jasmine Dum-Tragut és Jost Gippert *A kaukázusi Albánia a középkori örmény forrásokban (5–13. század)* című tanulmánya azt vizsgálja, hogyan ábrázolták az örmény történétírók és krónikások Albánia népét, vallását és kormányzását. Az elemzés sokféle forráson alapul, beleértve a korai örmény írásokat és a helyi hagyományokat, és árnyalt képet ad Albánia krisztianizációjának legfontosabb szereplőiről, például Szent Elizeusról, Szent Grigoriszról és Urnajr királyról. Jost Gippert a Szent Katalinkolostorban található grúz palimpszesztekben rejtőző bibliai szövegeket fejlett képfalképző technikák alkalmazásával vizsgálta, jelentősen hozzájárulva az eredeti kéziratok rekonstrukciójához. Itt szeretnénk az olvasók figyelmét felhívni arra az ERC-projektre, amely a Hamburgi Egyetemen zajlik Jost Gippert vezetésével, és amelynek keretében a kaukázusi kereszténység kezdeti időszakából származó palimpszesztek és különböző nyelvemlékek vizsgálatának a legmodernebb technikával (a projekt címe: *The Development of Literacy in the Caucasian Territories, DeLiCaTe*).

A következő két fejezetben szintén nyelvészeti elemzéseket olvashatunk (*A kaukázusi albánok szöveges öröksége* és *A kaukázusi albánok nyelve*). Jost Gippert és a néhány éve elhunyt müncheni nyelvészprofesszor, Wolfgang Schulze a kaukázusi albán nyelv fő jellemzőit mutatják be, különös tekintettel annak írására, fonológiájára, morfológiájára és szókincsére. Ezek a fejezetek azért is figyelemre méltók, mert ellensúlyozni kívánják (és véleményünk szerint meggyőzően teszik) a történettudomány – a korábban említett történetpolitikai céloktól vezérelt – esetleges torzításait. Ebben az összefüggésben a Jost–Schulze szerzőpáros *A kaukázusi albánok* és a *modern udik* című fejezetben vázolják az udi nyelv sajátosságait. Történeti háttérként leírják, hogy az 1989–1990-es azeri–örmény összecsapások óta az udi egyetlenegy tömbben élő közössége Azerbajdzsánban Nic (Nidzs, Ниджл) faluban található (körülbelül 6000 fő). A másik központ, Vartasen (ma Oğuz) lakóinak többsége 1990-ben elmenekült, és a volt Szovjetunió különböző területein, többek között Örményországban, Grúziában, Oroszországban és Kazahsztánban telepedett le. Az udi összlétszáma ma nem haladja meg a 10 ezer főt, de közülük sokan már nem használják aktívan az udi nyelvet, amely Nicen kívül erősen veszélyeztetett. Az udiak eltökélték, hogy megőrizzék vallásukat és ellenállnak a kényszerű törökösítésnek. Szintén az udihoz kötődik Igor Dorfmann-Lazarev rövid írása, amely az udiak Nagy Péter orosz cárnak 1724-ben írt levelét tárgyalja. Hasonló

2 Mamedova a kaukázusi albánok szerepét vizsgálja Kilikiában (11–14. század), valamint a karabahi kérdés eredetét. Azt állítja, hogy az ecsmiadzinai örmény egyház erőszakosan átalakította az albániai etnikulturális örökséget. Konceptiója szerint az azeriek a kaukázusi albánok, a kurdok, az alisok, a tatok és a törökök keveredéséből származnak, az albán etnosz pedig az i. e. 1. századtól az i. sz. 8. századig létezett, és Hegyi-Karabahban egészen a 19. századig tovább fejlődött. Mamedova a 9–13. századot kaukázusi albán reneszánsznak tekinti. Elutasítja az örmény állam létezését az i. e. 1. század és az i. sz. 5. század között, a térség felosztását a római, perzsa és bizánci uralomnak tulajdonítva, és egyetért Zija Bunyatovval abban, hogy az örmények lefordították, majd megsemmisítették az albán kéziratokat. Mamedova azt is állítja, hogy a késő középkori kilikiai örmény történészek és jogtudósok, köztük Szmbat Szparapet, Hetum Patmics és Mhitar Gos, valójában albán/azeri származásúak voltak. Мамедова, Фарид: *Кавказская Албания и албаны*. Баку, 2005.

levelet küldtek több dél-kaukázusi keresztény méltóságnak (főként örmény egyházi személyeknek és karabahi melikeknek). A leveleket az a remény inspirálta, hogy Oroszország dél-kaukázusi hódításai megszilárdulnak, és az orosz hatóságok támogatást nyújtanak majd a kaukázusi keresztény közösségeknek.

A kaukázusi albániai egyház történetével foglalkozik a harmadik tematikus egység. Charles Renoux az albán–örmény–grúz liturgiák közös vonásait vizsgálja egy palimpszeszt alapján, Jasmine Dum-Tragut pedig a 4–8. század között létezett kaukázusi albán egyház krisztológiai (dogmatikai) koncepcióját elemzi (amely mind a hierarchia, mind a teológia tekintetében az örmény apostoli egyházhoz állt közel). A kérdés azért is aktuális, mert Azerbajdzsánban az elmúlt időszakban az állam létrehozta a „kaukázusi albán egyházat”.

Több régészeti megközelítésű tanulmány is található a kézikönyvben, amelyek közül Patrick Donabédian építészettörténész *A „Hét Templom” együttese – Egy korát megelőző ökumenikus monostor?* című írását több kritikai észrevétellel illetjük. A szerző az azeri „Yeddi Kilsə” (Hét Templom) kifejezést használja, de véleményünk szerint az örmény megfelelőjét is be kellett volna építenie, hogy biztosítsa ennek az érzékeny témának a kiegyensúlyozott ábrázolását. Donabédian elismeri a régió kulturális változásait, beleértve az eredeti lakosság örményesítését és iberizálását, de a fejezet meglehetősen visszafogott a következtetések levonása tekintetében. Donabédian felhasználja Gülçöhrə Mammadova tanulmányait az albán templomokra vonatkozó kutatásában, ugyanakkor fontos felismerni, hogy Mammadova munkája nem objektív.³ Különösen vitatható Mammadova azon állítása, hogy Aghvank (a kaukázusi Albánia udi elnevezése) nem örmény, miközben hasonlóképpen elutasítja Szjunik régiójának (Zangezur, ma Örményország) örmény örökségét. Donabédian ironikus hangnemben szól elismert örmény történészekről, például Shahen Mkrtchyanról, és azzal vádolja őket, hogy meghamisítják a történelmet. Ezenkívül jelentősen hozzájárul a történelmi narratívák azerbajdzsánizálásához azzal, hogy újragondolja olyan történészek munkáit, mint Movses Kaghankatvatsi, Mkhitar Gosh, Farida Mamedova vagy Zija Bunyatov. Ezek komoly aggályokat vetnek fel a történelmi pontosság és objektivitás tekintetében.

A szerző nem vett figyelembe több olyan fontos forrást, amelyek alapvető jelentőségűek Calut (ma Azerbajdzsán) vonatkozásában, és amelyek elengedhetetlenek Albánia tanulmányozásához. Calutot a 15. század óta a kéziratok készítésének jelentős központjaként ismerik, és a település gazdag kulturális és vallási nevezetességeiben. Még mindig állnak a Surp Astvatsatsin- (Szent Istenszülő-) kolostor maradványai. A kolostorkomplexum két templomot, a gyülekezet tagjainak lakóhelyeit, erődített falakat és egy temetőt foglalt magában. A kolostor eredeti templomát 1411-ben Karapet albán katolikosz építtette, amit egy fennmaradt felirat is tanúsít: „Isten nevében én, Garabed katolikosz, a Szent Sír évében építettem ezt a templomot lelkem üdvösségéért. Akik ezt olvassák, emlékezzenek rám imáikban.”⁴ Ezenkívül a templomban található egy sírkő, amelyen egy felirat utal a három ott eltemetett katolikoszra, hangsúlyozva odaadásukat és az örök életre való várakozásukat.⁵ A feliratok megerősítik, hogy a kolostor 1411–1511 között az aghvani katolikoszok rezidenciája volt.

3 Мамедова, Гюльчохра Гусейн гызы: *Зодчество Кавказской Албании*. Баку, 2004.

4 Karapetyan, Samvel: *The Armenian Lithographs of Aghvank*. Yerevan, 1997. 89.

5 „Garabed katolikosz éve (1411)... / Ez a három Legfelsőbb arkja, / akiket Aghvan házában kentek fel, / Isten által vándoroltak rajta keresztül, / A bárkában vannak elzárva, / Várva azt, aki örök életet ad nekik, / Gyümölcsöző reménnyel várva.” Barkhutareants, Makar: *Aghuanits' yerkir yev dratsik'* [Aghvank földje és emlékei]. Jereván, 1999. 129.

A régészeti tanulmányok közül kiemelkedik Hamlet Petrosyan írása a Karabahban található Tigranakert városáról, amelyet számos más azonos nevű várossal együtt Nagy Tigrán örmény király (i. e. 140 k. – i. e. 55) alapított és saját magáról nevezett el. A tanulmány betekintést nyújt az ókori kaukázusi Albánia fejlett városépítési és védelmi stratégiáiba. Petrosyan eredményei még nagyobb jelentőséget nyernek annak következtében, hogy 2020-ban, a 44 napos háborúban Tigranakert régészeti lelőhelye elpusztult. A pusztítás felhívja a figyelmet a nemzetközi együttműködés fontosságára a közös kulturális örökség védelme érdekében.

A kötet ötödik nagyobb tematikai egysége az etnikai, vallási és társadalmi kérdésekkel foglalkozik. Az etnikai hovatartozás és a hatalom összefüggéseit elemzi Sergio La Porta cikke (*„Te albánnak mondd, én örménynek” – Etnicitás és hatalom diskurzusai egy örményországi albán király esetében*). Azt vizsgálja, miként használták a középkori uralkodók a feliratokat és az adományokat az etnikai és politikai identitások kialakítására a Kaukázusban. Igor Dorfmann-Lazarev azt mutatja be, hogy milyen nehézségekkel szembesültek a gandzaki (ma Gəncə, Azerbajdzsán) és a Kura völgyében élő örmények, amikor a muszlim uralom alatt vallási és kulturális identitásuk megőrzésére törekedtek. Az örmények, kurdok és muszlimok közötti interakciók mélyreható elemzésén keresztül Dorfmann-Lazarev rávilágít a vallási és társadalmi határok komplexitására. Hrach Chilingaryan oxfordi kutató írása rövid történelmi áttekintést nyújt a kereszténység történetéről Hegyi-Karabahban, majd arra összpontosít, hogy az azerbajdzsáni állam miként konstruálja meg és építi fel, az „albán apostoli egyházat”. Kritikusan áttekinti az azerbajdzsáni történelemszemléletet, az örmény örökség és annak eltüntetése esetében szisztematikus manipulációról ír. Vitatja Farida Mamedova korábban már említett revizionista elméletét, azzal érvelve, hogy az inkább egy szélesebb körű politikai célt szolgál, semmint a valódi történelmi kutatást. Chilingaryan bemutatja, hogy Azerbajdzsán állami támogatást élvező intézmények és kiadványok révén miként népszerűsíti ezeket a narratívákat, és hangsúlyozza, hogy további kutatásokra van szükség az azerbajdzsáni történelem alaposabb feltárásához.

A kaukázusi albánokról szóló kézikönyv hiánypótló munka, és fontos szakirodalomként szolgál a régió történetét és jelenét vizsgáló tudósok számára, gazdag és sokoldalú betekintést nyújtva a terület történelmi, nyelvi és régészeti örökségébe és viszonyaiba. Ugyanakkor, amint ez a recenzió is kiemeli, bizonyos témák további kritikus értelmezése elengedhetetlen ahhoz, hogy objektív és tudományosan megalapozott képet kapjunk a kaukázusi Albánia összetett múltjáról.

Christine Baghdasaryan*

* A szerző a Pázmány Péter Katolikus Egyetem BTK Történettudományi Doktori Iskolájának hallgatója (1088 Budapest, Mikszáth Kálmán tér 1.).

CONTENTS

The Multifaceted Dynamics of Ani's Remembrance (Elke Hartmann –Bálint Kovács)	317
<i>Studies</i>	
S. Peter Cowe: Ancestry from Ani: Tales of Loss and Gain	323
Elke Hartmann: The Lost Heritage of Kars	335
Zhenya Ghazaryan: Guardians of a Lost Heritage: Ethnographers of Van in the 19 th and Early 20 th Centuries	353
Karen Jallatyan: Photographic Encounters with the "Lost City" of Ani: A History of Fascination or Modern Historicity as Fascination	365
Konrad Siekierski: Armenian Pilgrimages to Ani, the Lost Homeland	381
Vahé Tachjian – Joseph Rustom: Discarding the Ottoman and Asserting the National: Armenian Diasporic Church Architecture in 1930s Lebanon	393
Péter Kiss: The Role of Ani, the Armenian Homeland, in the Chronicle of József Dondoni Vártán	425
Bálint Kovács: Transylvanian "Ani-Armenians" in Travelogue by Minas Bžškeanc'	433
Hakob Matevosyan: "Ani-Armenians" in Contemporary Hungary	457
<i>Book Reviews</i>	
Memory, Loss, and Return (Konrad Siekierski)	469
Caucasian Albania (Christine Baghdasaryan)	473
Armenians in Bulgaria: Identity and Historical Memory (Kima Saribekyan)	477

Ára: 900 Ft
Előfizetőknek: 600 Ft

TERJESZTI A MAGYAR POSTA

Előfizethető személyesen a postahelyeken és a kézbesítőknél,
vagy a Központi Hírlap Iroda zöldszámán: 06-80/444-444,
e-mailen: hirlapelofizetes@posta.hu, faxon: 1-303-3440,
vagy levélben a Magyar Posta Zrt. Központi Hírlap Iroda,
Budapest 1008 címen.

Számonként megvásárolható az ELTE Humán Tudományok Kutatóközpontja
Történettudományi Kutatóintézetében
(1097 Budapest, Tóth Kálmán utca 4.,
telefon: 224-6700/4624, 4626 mellék), illetve a Penna Bölcsész Könyvesboltban
(1053 Budapest, Magyar utca 40., telefon: 06 30/203-1769).

A Világtörténet 2025. évi megjelentetését a Nemzeti Kulturális Alap
és a Magyar Tudományos Akadémia támogatja.

Nemzeti
Kulturális
Alap

MTA MAGYAR
TUDOMÁNYOS
AKADÉMIA

ELTE | HTK
TÖRTÉNETTUDOMÁNYI KUTATÓINTÉZET

